SZÓFAJTAN, ALAKTAN 11.

A SZÓALKOTÁS MÓDJAI

1. **szóképzés**
2. **szóösszetétel**
3. **ritkább szóalkotásmódok:**
    a. **ikerítés**
    b. **szórövidülés és továbbképzése**
    c. **elvonás**
    d. **mozaikszók (betűszók, szóösszevonás, egyéb mozaikszók,**
    e. **szóhasadás**
    f. **népetimológia; szándékos szóferdítés**
    g. **TN-ek köznevesülése**
    h. **elemszilárdulás**

1. Szóképzés[1]

A képzők jellemző sajátosságai

- **Új szótári szót hoz létre.**
- Korlátozottan termékeny (kivétel: igenévképző, -ás/-és, -hat/-het, műveltető stb.).
- **Nem kötelező elem (hiánya miatt nem veszünk föl zéró morfémát).**
- Legbelsőbb helyzetű (a tő után következik).
- Más kötött morféma állhat utána.
- Általában megtűr maga mellett más képzőt.
- **A főnévi igenév képzője[2] után jel sem állhat, a határozói igenév képzője[3] után rag sem.**
- Jellemzően állhat utána jel és rag is.
- Nem szófajkötő.
- Lehet szófajtartó, szófajváltó, szófajjelölő (pattan).
- **Megváltoztathatja a szintaktikai környezetet (a bővíthetőségi lehetőségeket).**
- Több tőosztály töveihez is járulhatnak.
- A szemantikai kapcsolat a tő és képzett származék között nem mindig átlátható.
- Képzőszerű: **fokjel**, mert képzőket előzhet meg, pl. *nagyobbít, nagyobbodik*
- Képzőszerű ragmorféma: *-szor/-szer/-ször* és a *-nként*, mert megelőzi az *–s, -i* képzőket, l. *sokszoros, hetenkénti*

A szóképzéssel kapcsolatos legfontosabb fogalmak

<u>Produktivitás, termékenység.</u>

- Csak akkor termékeny, ha az adott szemantikai és szintaktikai föltételek mellett **új szavak képezhetők vele**. Pl. **denominális *-z* és *-l* igeképzők**.[4] Ezek több jelentésben is produktívak.
- Az -ás/-és képző csak a cselekvés folyamatának jelölésére produktív (tévézés, szörfözés), a cselekvés eredményének jelölésére improduktív (írás[5], hímzés).
- **Képzőjelentésről akkor beszélhetünk, ha a képzőnek tulajdonított jelentés mint a képző sajátsága könyvelhető el, azaz a jelentéskülönbség több, lehetőség szerint egy egész sor képzett szóban fölismerhető. <FURCSA, MERT MINDEN KÉPZŐNEK VAN JELENTÉSE.>**
- Termékeny képzésnél a képzett szó mindig párhuzamosan elemezhető.

<u>Gyakoriság</u>. KERESZTOSZTÁLYOZÁSI SZEMPONT

- Az előfordulások száma egy adott korpuszban.
- **Nem föltétlenül függ össze a termékenységgel.**
- Gyakori, produktív képzők: -l, -z, -ás/-és.

---

[1] A szótőhöz egy képző hozzájárulásával új szó jön létre.
[2] Egyesek jelszerű képzőnek tartják.
[3] Egyesek ragszerű képzőnek tartják.
[4] Termékenységüket az újabb származékok mutatják: *klónoz, doppingol, internetez, printel.*
[5] Irat értelemben; ezek csak régebbi példák.

- Gyakori, improduktív képzők: -ászik/-észik. – <**MERT GYAKRAN HASZNÁLATOS SZAVAKKAL ÁLLNAK>**
- Ritka, produktív képzők: -atik/-etik.
- Ritka, improduktív képzők: -tyú/-tyű.

Képzőfunkció.
- Ide tartozik a képző jelentése[6], hogy miből mit hoz létre.
- Vannak **tisztán szintaktikai szerepű, új szótári jelentést nem adó képzők** is (ad – adás, okos – okosság).
- Egyes képzők jelentése **megadható egy szótári szóval**[7]: egerészik – egeret fog, fehérít – fehérré tesz.
- A jelentést nehéz pontosan meghatározni, mert gyakran nagyon általános.
- A képzők egy része az alapszó jelentésétől (is) függő jelentésű származékot hoz létre.[8]

Rokonértelműség.
- A hasonló jelentésváltozást létrehozó képzőket rokon értelmű (szinonim) képzőknek nevezzük, pl. ***–ás/-és (írás, intézkedés), -at/-et (irat, akarta, melléklet), -mány/-mény (adomány, hirdetmény)***
- Ugyanazt a jelentésmódosítást gyakran több különböző képzővel is véghezvihetjük.

A képzett szavakkal kapcsolatos problémák
- Az esetek többségében eldönthető, hogy képzett vagy tőszóról beszélünk.[9]
- A **passzív tövet** tartalmazó szóban a képző világosan fölismerhető. Egyesek szerint a tő is kielemezhető disztribúciós elemzéssel, pl. CSATT-og, -an. Akkor is tőnek vesszük, ha tudjuk, hogy **analógiásan keletkezett.**
- Kérdés még, hogy a képzett szó morfémáinak **elő kell-e fordulnia más szavakban is** <NANÁ, MÁSKÉNT MILYEN ALAPON VENNÉNK KÉPZŐNEK, VAGY AZ 1 DB-OS DISZTRIBÚCIÓ IS SZÁMÍT?>, vagy a képzőnek **produktívnak** kell-e lennie.
- **Előfordul, hogy fölismerjük a képzett szót, de nem tudjuk eldönteni, hol van a tő és a toldalék határa, pl. *PÉLDA: PÉLDÁNY, PUHA: PUHÁNY, AKNA: AKNÁSZ;* megoldások:**
  - ***puhány*: a *puha* véghangzóhiányos töve: *puh-* + *ány* képző**
  - **a *puhány* a *puha* tővégi időtartamot váltakoztató *puha-* töve + *-ny* képző (de ilyen fnképző nincs)**
  - **a rövid mgh-s *puha-* és az *–ány,* hogy a rövid és a hosszú mgh eggyé olvad**

A képzők alaktani problémái

Egyszerű és összetett képzők.
- Egy vagy több képzőelemből állnak.
- **ÖSSZETETT KÉPZŐK**: **-ható/-hető, -hatatlan/-hetetlen, -ságos/-séges, -kás/-kés, -sít, -sül/-sul**
- **Sokszor nem könnyű eldönteni, hogy két képző egymásutánjáról van szó, vagy összetett képzőről.**
- Van, hogy a képzőcsoport összetett, van, hogy továbbképzésről van szó.
- Vannak olyan képzők is, melyek egyik tagja rag.
- **Képzőszerű utótagok: *-né, -fajta, -féle, -szerű, -rét, -rétű.***

Egy- és többalakú képzők.
- Egyalakúak: -int, -dít, -t, -ék, -i (becéző), -i (melléknévképző), -csi, -ista, -nyi.
- Többalakúak.
  - Az eltérés a magánhangzó minőségében van. (nógat – beszélget, nyomul – merül, futás – verés, író – fésülő, sötétedik – vörösödik)
  - A kezdő magánhangzó meglétében és hiányában van az eltérés. (sétálni, tanítani, erős, kalapos, pöttyös, keretes)
  - Az eltérés a kezdő mássalhangzó meglétében és hiányában van. (írat, olvastat, forral, érlel)
  - A mássalhangzó időtartamában van eltérés. (tét, főzte, jötte, olvasni, enni, tanult, olvasott)
  - Eltérés a hangzóhiány szempontjából van. (szótlan – boldogtalan, hatalom – hatalma, fájdalom – fájdalma)

---

[6] A képző jelentése = a képzett szó és az alapszó jelentésének a különbsége.
[7] Ilyenkor a képzett szó jelentése szintagmával egyenértékű.
[8] Az alapszó jelentésének érvényesülését a képzett szóban az alapszó besugárzásának (irradiáció) nevezzük.
[9] Vagy mert a tőszóban nincs képző, vagy fölismerhető a tő vagy a képző, vagy ezek már annyira elhomályosultak, hogy a mai nyelvérzék számára a szó már egyértelműen tőszónak számít.

- Eltérés a végső magánhangzó meglétében és hiányában van. (főzni – főznöm)
- Egyéb típusú toldalékváltozatok. (fogózik, borjadzik)
- Többféle eltérés. (csengettyű, tanítani, tanítanom)

A képzők csoportjai az alapszó és a származékszó szófaja szempontjából
- Az alapszó és a származékszó szófaja szempontjából: szófajváltó, szófajtartó, szófajjelölő.

Igeképzők.
- Igéből igét képző képzők (deverbális verbumképzők).
  - Gyakorító és folyamatos cselekvést kifejezők.
  - Mozzanatosak.
  - Kezdő értelmet kifejezők.
  - Egyéb cselekvő és mediális igéket létrehozók.
  - Műveltetők.
  - Szenvedők.
  - Visszahatók.
  - A ható igék képzői.
- Névszóból igét képzők (denominális verbumképzők).

Névszóképzők.
- Igéből névszót képző képzők (deverbális nomenképzők).
  - Főnévképzők.
  - Melléknévképzők.
- Névszóból névszót képző képzők (denominális nomenképzők).
  - Főnévképzők.
    - Kicsinyítő, becéző képzők.
    - Különféle jelentésű főnévképzők.
  - Melléknévképzők.
    - Törtszámnévképzők.
    - Sorszámnévképzők.

Igenévképzők.
- A főnévi igenév képzője.
- A melléknévi igenév képzője.
- A határozói igenév képzője.
- Ma is termékeny képzők.
  - Deverbális verbumképzők: -gat/-get, -at/-et, -tat/-tet, -hat/-het, -atik/-etik, -tatik/-tetik.
  - Denominális verbumképzők: -z(ik), -kodik/-kedik/-ködik, -ít, -l, -izál, -skedik/-skodik.
  - Deverbális főnévképzők: -ás/-és, -da/-de.
  - Termékeny minden igenévképző.
  - Deverbális melléknévképző: -tlan/-tlen, -talan/-telen, -ható/-hető, -hatatlan/-hetetlen.
  - Denominális főnévképzők: -cska/-cske, -acska/-ecske/-öcske, -ság/-ség, -csi/-ci, -si, -sdi, -da/-de, -árium, -s, -ó.
  - Denominális melléknévképzők: -s, -ú/-ű/-jú/-jű, -beli, -nyi, -tlan/-tlen, -talan/-telen.
  - A -féle, -fajta, -szerű képzőszerű utótagok.
- **A képzők sorrendje.**
  - Több is lehet belőle egy szón belül, de **sorrendjük nem tetszőleges**.
  - **Deverbális igeképzők: kezdő; mozzanatos/gyakorító/visszaható; műveltető; szenvedő; ható. PL. ÉBR-ED-EZ-HET**
  - **Denominális verbumképzők: visszaható, műveltető, gyakorító, szenvedő, ható.**

***

2. Szóösszetétel (compositio)[10]

Fogalma, jellemzői
- Két vagy több **<u>szóalak</u>** összekapcsolásával hozunk létre új lexémát.

[10] Összetett szó: compositum.

- Kialakulhatnak **véletlenszerűen, az együtthasználat során** (*mihaszna, dehát, viszontlátásra*).
- A mondatok **szókapcsolataiból vagy egyéb mondatrészletekből származnak**.
- Jelentése általában tömörebb, mint a szókapcsolatoké.
- Lexikális egységet alkot.
- Szintaktikailag kötöttek, nem változtathatók.
- **Produktív** az az összetételi fajta, melynek szóegyedeit az adott grammatikai szabályok alapján, az adott jelentéskörben (csaknem) korlátlan számban megalkothatjuk.
- **Alkalmi összetett szavak**: **helyesírási szabályok alapján (*vasúti kocsi – vasútikocsi-javítás*).**

Az összetett szavak morfológiai fölépítése
- Nyitott: ha a nyitott kapcsolatos vagy választó mellérendelésre vezethető vissza, pl. ***nevelési-oktatási-(kulturális)***
- Zárt: közvetlenül kizárólag két elem kapcsolatára bontható. (A többség zárt.)
- A zárt tagjai: **előtag és utótag.**
- Felsőbbrendű: felsőbb (tő + melléknévképző + középfok jele) + rendű (tő + melléknévképző).
- Az elő- és utótagok **valódi szóalakok (lehetnek jelesek és ragosak is).**
- Ragos előtagú összetett szavak: ***ágrólszakadt, egyetért, rosszullét.***
- Jeles szóalakból létrejöttek: ***agyafúrt, atyámfia*** (birtokos személyjeles), kisebbrendűség, nagyobbrészt (fokjelesek).
- Képzett szavakból származó összetételek: ***álmoskönyv, élveboncolás, hagyománykör, függőágy.***
- **Többszörös összetételek: agyér-elmeszesedés, haszonnövény-termesztés, léghajóút.**
- Ritkább szóalkotásmód: MÁV-ellenőr, áfabefizetés, csokifagyi.
- Az előtag **rövidült, elvonással** keletkezett: *csáberő, bonckés, dicshimnusz, szünidő, külalak, tévhit.*
- Az összetett szavak többsége **szoros** összetétel. Ezek **lexikailag, morfológiailag és fonetikailag is egy szóként viselkednek. A szóhangsúly az első szóalak első szótagján van (*színpompásak*).**
- A laza összetételek szerkezetük szerint **mellérendelők** (kékül-zöldül, vagy-vagy, fekete-sárga). Ezek csak lexikai szempontból viselkednek egy szóként.

Az összetett szavak szófaji jellemzői
- Az alárendelő összetételek szófaját **mindig utótagjuk szófaja** határozza meg. (Az utótagok felelnek meg a szerkezet alaptagjainak.)
- A mellérendelők alkotótagjainak szófaji jellege általában azonos. Bizonyos figura etimologikákban térhet el (akarva-akaratlan).
- **Nagyon kevés az ige (általában összetett főnevek továbbképzései, elvonásai; *hógolyózik*).**
- Az igék és a bővítményeik akkor válnak összetett szóvá, ha jelentésük **együttesen lexikalizálódik**, vagy a határozói bővítmény igekötőszerűvé vagy igekötővé válik (*helytáll, tönkremegy, körbejár, végigkerget*).
- A legtöbb főnév. Itt a legproduktívabb az -ás/-és képző, **a képzetleneknél a leggyakoribb a birtokos jelzős és a minőségjelzős fajta (*madártoll, ezüstpapír*).**
- A melléknevek közt a leggyakoribbak a hasonlító árnyalatú jelentéssűrítők (lenszőke, nyúlszívű[11]).
- Van összetett határozószó (nemegyszer, hazafelé, csakhamar), összetett névmás (valamikor, sohasem, ki-ki), összetett igekötő (föl-fölpillant, meg-megáll), összetett kötőszó (mintha, csakhogy, ámde, noha), összetett partikula (igencsak, korántsem, legalábbis), összetett mondatszó (fogadjisten, mindegy, alighanem).

Az összetett szavak grammatikai csoportosítása

<table>
<tr><td colspan="4">összetett szavak</td></tr>
<tr><td colspan="3">szerves összetételek</td><td rowspan="4">Szervetlen összetételek</td></tr>
<tr><td rowspan="3">morfológiai típusúak</td><td colspan="2">szintaktikai típusúak</td></tr>
<tr><td>Alárendelők</td><td rowspan="2">mellérendelők</td></tr>
<tr><td>Alanyosak</td></tr>
</table>

[11] A főnévből -ú/-ű képzővel létrehozott melléknevek gyakran függőszók, így gyakran válnak összetételek utótagjává. Előtagjuk a jellegzetesen főnevet bővítő minőség- és mennyiségjelző.

	Tárgyasak		
	Határozósak		
	Jelzősek		
	Jelentéssűrítők		

Az összetett szavak részletes elemzése
Szerves összetételek (grammatikai viszony).

Morfológiai típusú összetételek.

- Legalább **egy fogalomszót és egy morfémaértékű viszonyszót**[12] tartalmaznak.
- **Pl. *mialatt, módfelett* (ezek határozószók), *munkanélküli, földöntúli* (ezek melléknevek).**
- A **kopulák közül a *volta*** az egyetlen, mely alkalmas ilyen létrehozásra (*mivolta, jóvolta*).
- Az **ige és az igekötő kapcsolata** is ilyen típusú (laza kapcsolat).
- A **képzőszerű utótagok**[13] is ilyen viszonnyal kapcsolódnak (ez is laza kapcsolat).

Szintaktikai típusú összetételek.

Alárendelő összetételek.
Alárendelő szószerkezetté alakíthatók át. Az utótag az alaptagot képviseli, az előtag a bővítményt (jogásztársadalom, robbanószer). Ritkán a viszonyragot is megőrzi (mennybemenetel). Ezt inkább **tömbösödésnek, ragszilárdulásnak** tekinthetjük, nem élő szintaktikai viszony jelölésének. **A ragos előtagúak improduktívak.**

- **Alanyos.**
  - Elsősorban az igei és az igenévi utótagú összetételek.
  - Az igék azonban nem válnak alanyi bővítményükkel együtt összetett szóvá.[14]
  - **Egy olyan ige van, ami eredeti alanyával kapcsolódott össze: *mennydörög*.**[15]
  - Az igei igenévi utótagúak a leggyakoribbak.
  - A személyragozás nélküli melléknévi igenevek is ide tartoznak (*hajótörött, eszeveszett*).
  - Melléknévi utótagú összetételek, melyek előtagjukkal melléknévi állítmány és alany kapcsolatára vezethetők vissza.
- Tárgyas.
  - Az utótag igei, igenévi, esetleg igéből képzett más szófajú szó.[16]
  - Nem termékeny: -t/-tt képzős melléknévi igenévi és határozói igenévi utótagúak (idejétmúlt, reményvesztett).
  - Produktív: ó/ő képzős igenévi utótagú (családalapító, állatvédő).
  - Van, ami tárgyas és birtokos jelzős is lehet, pl. a daráló esetében, ami főnév (diódaráló, húsdaráló).
  - Igei tartalmat hordozó, elvont főnévi utótagú összetételek (nyelvérzék, anyagcsere, hazaszeretet).
- Határozós.
  - Szófajiság szempontjából változatosak (napbarnított, rosszullét, csőlakó).
  - Határozói szintagmára visszavezethető összetett szó viszonylag kevés van.
  - Legkönnyebben az igenévi és a melléknévi utótagúak elemezhetők.
  - A főnévi utótagúak elemzése nem ilyen egyértelmű (oka: a főnevekre nem jellemző a határozói bővítmény).
  - Az igei utótagú összetételek (közread, jóllakik) improduktívak, az igenéviek (mondvacsinált, férjjelölt, földhözragadt) produktívak, de ritkák.

[12] Ez legtöbbször névutó vagy névutómelléknév.
[13] Ezek nem jelennek meg önálló lexémaként, így a velük alkotott morfológiai természetű összetett szavakat nem alakíthatjuk át morfológiai típusú szószerkezetté.
[14] Ennek az oka, hogy az ige és az alany kapcsolata alkotja a mondat predikatív és szerkezeti magvát, vagyis ennek a szintagmatikus viszonynak fontos mondattani szerepe van.
[15] A dörög ige fakultatív alanyú, tehát az alany jelentése, funkciója csökkentebb értékű más, kötelező alanyoknál. Ebben a jelentésben csak harmadik személyű lehet.
[16] Tárgyas alárendelésű igénk kevés van: helytáll, nagyothall, jótáll, ellentmond.

- Van melléknévi utótagú (örömteli, szófukar), főnévi utótagú (gyorsúszás, partraszállás).
- **Leggyakoribb az aszemantikus határozói előtag.[17] (szófukar, élethű, hálatelt, magabiztos)**

- Jelzős.
  - Főnévi vagy főnévből képzett melléknévi utótagúak lehetnek.
  - Leggyakoribbak: minőség-, mennyiség- és birtokos jelzős.
  - Főnévi utótagú, minőség- és mennyiségjelzős: ezüstlakodalom, árvacsalán.
  - Főnévi utótagú, birtokos jelzős: autómárka, felhőfoszlány.
  - Az igéből képzett főnevek az ige eredeti alanyát vagy tárgyát birtokos jelzőként kötik magukhoz.
  - A minőségjelzős összetételek határozói jelentéstartalmat is magukba foglalhatnak (címerállat, gyermekruha).
  - A minőségjelzős egyik fajtája, hogy az előtag cselekvésre utal (hűtőgép, hajtóerő, hullócsillag).
  - Melléknévi utótagú, minőség- és mennyiségjelzős szerkezet: sötétszőke, kétrészes, sokgyerekes.
  - A birtokos jelzős alárendelések a birtokláson túl kifejezhetnek rész-egész viszonyt (eperlevél, báránybőr), rokoni, társadalmi összetartozást (családanya, kormányelnök, medvebocs), cselekvő-cselekvés, illetve állapothordozó-állapotviszonyt (madárdal, mestermunka, leányálom, szarvasbőgés, csillaghullás).
- **Jelentéssűrítő.[18]**
  - **Mondatrészletekre vezethetők vissza morfológiai átalakításokkal és szerves mondatrészek hozzáadásával.**
  - **Elliptikus** szerkesztésűek és jelentésűek.
  - Egyszeres ellipszis: **szélmalom – széllel *működő* malom.** (Egy szó hozzáadása.)
  - **Sűrűbbek: lépcsőház – a ház része, ahol a lépcső található.**
  - Szófajilag leggyakrabban főnevek, melléknevek.
  - **Hasonlító** jelentéstartalmat hordozók: **nem alakíthatók szintagmákká (**elliptikusak). Két csoport.
    - Hasonlító-hasonlított: *szamárfül, bárányfelhő, bogárszemű, szolgalelkű.*
    - Hasonlító-tulajdonság: *hollófekete, halotthalvány, egérszürke, csigalassú.*

Mellérendelő szóösszetételek.

Nem lehet őket egymást kizáró kategóriákba sorolni, mint a mellérendelő szószerkezeteket. Ezért helyesebb őket formai szempontból csoportosítani.

- **Ismétléses**; az őket alkotó szóelemek részben vagy egészben azonosak. Két fajtája van.
  - **Szóismétlés** (szintagma- és lexémaszinten is).
    - Csak formai szempontból tartozik ide, mert ez is halmozás.
    - A logikai jelentéstartalom hiányzik belőlük.
    - Az ismételt szavak együttese hordoz valami jelentéstöbbletet.
    - Szerkezetszinten: ment, ment.
    - Legtöbbször nyomatékosító, fokozó, gyakorító többletet hordoz: ***addig-addig, csupa-csupa, néha-néha, sok-sok.***
    - A mennyiséget jelentők osztó jelentést is tartalmazhatnak: egyszer-egyszer, tíz-tíz.
    - Nyitott szerkezet: túlzó fokban többször is megismételhető (nagyon-nagyon-nagyon).
  - **Tőismétlés** (figura etymologica).
    - Kevés ilyen szó van, de ezek nem alkotnak egységes csoportot.
    - Van, amelyik alárendelő szintagmára emlékeztet: ***nőttön-nő, körös-körül, hetedhét***.

    Jelentéstöbbletük a nyomatékosítás, fokozás.

    Egy produktívnak nevezhető alcsoport van: osztó jelentésű, mennyiséget jelentő szavak.
- **Valódi**.
  - Két különböző szóalak egymáshoz kapcsolásával jönnek létre.
  - A szóalakok jelentése lehet **szinonim**: ***ág-bog, csurran-cseppen, ideig-óráig, lépten-nyomon.***[19]
  - A szóalakok lehetnek **ellentétes** jelentésűek is: ***égen-földön, erre-arra, széltében-hosszában.***[20]

---

[17] Az ezt követő gyakorisági sorrend: helyhatározói (szembeszökő, mellbevágó, fülbevaló), állapothatározói (elevenszülő, férjjelölt), módhatározói (hátúszó, úgynevezett), eszközlő (sorsüldözött) határozói. A többi határozófajta ritkán fordul elő.

[18] Ez az egyik legtermékenyebb és leggyakoribb szóalkotásmódunk.

[19] Ez hasonlít az ismétléshez, de itt nem alaki, hanem jelentésbeli ismétlésről van szó. Ezért ezek is többségükben nyomatékosító, fokozó jelentéstöbbletet hordoznak.

- Az ellentétes jelentésű szóalakokból létrejött összetételek mindig kéttagúak.
- Néhánynak a tagjai közt választó viszonyjelentés van (felébe-harmadába).
- Vannak állandósultak: ízig-vérig, tejben-vajban, híre-hamva.
- Vannak, melyek csak **alkalmiak**, nem lexikalizálódtak: családi-társadalmi, klinikai-patológiai.
- Produktív: személyek, dolgok viszonyára, szembenállására utal: tanár-diák, apa-fiú, vidék-főváros.
- ***Álikerszó*: a valódi mellérendelések és az ismétléses összetételek határán álló, átmeneti összetételcsoport (szán-bán, ken-fen, nyal-fal, súg-búg, csapot-papot, csillog-villog).[21]**

Szervetlen összetételek.
- A nem grammatikai alapú szókapcsolatokból jöttek létre.
- Csak **formájuk** alapján soroljuk őket az összetett szavak közé.
- Tagjaik a nyelv működése során „maguktól" tapadtak össze, fokozatosan (ezért itt nem beszélhetünk produktivitásról).
- **Összeforrhatnak**: összetett mondatok **utaló- és kötőszavai (*úgyhogy, úgymint*), kötőszavai (mivelhogy, ámbár, merthogy), tagadószót, tiltószót vagy partikulát tartalmazók (*nemhiába, nemdohányzó, nemegyszer, mégiscsak, egyszercsak, máris*).**
- Gyakori a többtagú **tulajdonnevek, szövegkezdő szavak, köszönések** (idiomatikus kifejezések) szóalakjainak összetapadása: ***keljfeljancsi, fajankó, borzaskata, hiszekegy, egyszeregy, adjonisten***.
- Kötőszók (noha, ámbár), partikulák (igencsak, csakis, mégoly), határozószók (egyszercsak, csakhamar, máris), módosítószók (majdnem, alighanem), összetett névmások (sehány, bármilyen).
- Vannak olyanok, melyek eredeti összetettségét még fölismerjük, de elő- vagy utótagjukat nem tudjuk elemezni (holnap, cserebogár, hónap), vagy a tagok kapcsolatát nem tudjuk meghatározni (szemérem, újfent, durrdefekt). Ezek a szavak átmenetet képeznek az egyszerű és az összetett szavak közt.

***

Ritkább szóalkotási módok
- Ikerítés, szórövidülés, elvonás, mozaikszó-alkotás, szóhasadás, népetimológia, köznevesülés, elemszilárdulás.
- Mindegyik produktívnak tekinthető, de gyakoriságukban eltérnek.
- A legtermékenyebb: mozaikszó-alkotás, a rövidülés és az ikerítés.
- Legritkább a népetimológia és a köznevesülés.

Ikerítés
- **Egy szót a saját változatával kapcsolunk össze** egy új szóvá.
- Az új szó részleges szóismétlés hatását kelti (*ákombákom, setesuta*).

Indukciós ikerítés.
- Egy adott, a nyelvben már meglevő szóalak mintájára hozzá hasonló hangsort hoz létre.
- Ennek **a hangsornak nincs önálló jelentése,** de önálló szóalakként használjuk (*idres-bodros, mendemonda*).
- **Indukáló tag: az önálló hangalakkal és jelentéssel rendelkező tag**.
- Ikerítmény: a másik tag.
- Az ikerítést mint folyamatot az indukáló tag indítja el.
- A jelentést az ikerítő tag hordozza.
- Az ikerszó és az indukáló tag jelentése közt nincs tartalmi különbség, de az ikerszó más hangulati-stilisztikai funkcióval rendelkezik.
- Funkciójuk gyakran: játékosság, becézés, gúnyolódás kifejezése.

Párhuzamos ikerítés.
- Olyan két tagból álló szó jön létre, melyben **egyik tagnak sincs önálló hangalakja és jelentése**; csak együtt, a létrejött egyetlen lexémában fordulhatnak elő.
- Pl. *bim-bam.*
- A tagok egyszerre jönnek létre, egyik tag sem indukáló.

---

[20] Az elő- és utótagok általában mint két szélső végpont utalnak valamiféle teljes egészre.
[21] A valódi ikerszókat nem tartjuk összetett szavaknak (izeg-mozog, csigabiga); egyik alkotótagjuk (esetleg mindkettő) jelentés nélküli, nem pedig létező szóalak.

- A legnagyobb számban **mondatszók** tartoznak ide; hangutánzó, hangulatfestő (kutykurutty, tik-tak), indulatszók, interakciós mondatszók (nyif-nyaf, ingyom-bingyom).
- Kevesebb itt az olyan szó, melynek határozott fogalmi jelentése van (tutyi-mutyi, incifinci).
- A hangrendi megfelelés alapján három csoportjuk van.
  - **A két tag a magánhangzókban tér el egymástól: gizgaz, dirmeg-dörmög.**
  - **A két tag a mássalhangzókban tér el egymástól: csonka-bonka, irul-pirul.**
  - **A két tag a magán- és mássalhangzókban is eltér egymástól: ireg-forog, izeg-mozog.**
- Két nyelvi folyamat ötvöződik benne: szóteremtés[22], szóösszetétel.
- Lehetnek laza szerkezetűek (cseng-bong), szoros szerkezetűek (csetepaté, fülemüle).

A szórövidülés és a továbbképzése
- A gyakran használt szavakat tudatosan vagy tudattalanul is megrövidítjük az egyszerűsítés miatt.
- Nem lehet összetéveszteni a rövidítéssel (ez nem szóalkotás, nem hozunk létre vele új szót).
- **Rokonságban van az elvonással.**
  - **Elvonás: vélt vagy valódi morfémát veszünk el a szóból.**
  - **<u>Rövidülés</u>: tetszőleges, a hangzás szempontjából optimális mennyiségű részletet veszünk el.**
- Szerepelhet tőszóként (***tán**, tulaj, labor, fotó*), kicsinyítő képzővel (fagyi, cigi, foci, paci), -kó-val (tetkó, protkó, szerkó).[23]
- Nyelvhelyességi szempontból kifogásolható a rövidülések túlzott, erőltetett használata (pari, nari, kovi ubi).
- Főleg főnevek, de van néhány melléknév és interakciós mondatszó is.
- Rövidült alakok szerepelnek összetételekben is.
  - Előtagként: ***sebváltó, távközlés, reptér, konditerem, szülinap.***
  - Utótagként***: külker***.
  - Elő- és utótagként: szocdem, szocreál.

<u>Elvonás (két alapeset).</u>
- Morfémaleválasztás.
  - A nyelvérzék képzősnek értékel egy szóalakot, és belőle „alapalakot” következtet ki.
  - Pl. ***sétál – séta, Jordánia – jordán, Bengália – bengál.***
- Jelentéstapadás.
  - A nyelvérzék összetett szónak értékel egy szót, és belőle elő- és utótagot következtet ki.
  - Előtag: ***zűrzavar – zűr, automobil – autó, trolibusz – troli, fogyókúrázik – fogyózik*** (az eredeti képzőt is megtartja).
  - Utótag: autóbusz – autó, levélbélyeg – levél.
  - Az egyik tag jelentése hozzátapad a másikéhoz, így az egyik tag előhívja a másik képzetét.
  - Speciális eset: a szótőről leválasztjuk a toldalékot, és azt használjuk.
    - **Képzőmegelevenedés: izmus(ok), szoroz (sok*szoroz*).**
    - Nem képzőt, hanem jelet vagy ragot választunk le: ***suksüköl, nákol.***
  - Más speciális eset: összetett főnévből összetett ige képzése; a főnévi összetételben jelen levő viszonyt érvényesnek tekintjük az igén belül is; így egy olyan szintaktikai viszony alakul ki, amely egyébként nem fordulhat elő (gépír, képvisel, nagytakarít, vendégszerepel, hőszigetel, árverez).

<u>Szócsonkítás.</u>
- **Csak a nyelvújítás alatt létrejött szavakra alkalmazzák.**
- Volt, hogy nem létező képzőket vontak el.
- Dölyfös – dölyf, izmos – izom, gépely – gép, gyökér – gyök.

***Mozaikszók**: viszonylag termékeny, fiatal szóalkotási mód. Három nagy csoportja van.*

a) <u>Betűszók.</u>
- Valamilyen többszavas kapcsolat elemeinek kezdőbetűiből alakulnak.
- Tulajdonnéviek (intézmények, klubok, egyesületek, társaságok).
- Főnévi betűszók.

[22]A szókincs gyarapításának egyik módja, melyben addig nem létező hangsort ruházunk föl szójelentéssel, illetve használunk szóként. Nem meglevő lexikai elemeket használja föl.
[23] Nagy részük az irodalmi nyelvi szint alatti, vulgáris köznyelvben, főleg az ifjúság beszédében él.

- Betűnévként ejtettek: sk., kb., stb., kft, rt, bt, búék.
- A helyesírás nem egységes, mert régebben ezeket rövidítésnek tekintették, és föloldva ejtették ki.
- Ejtésük többféle lehet.
  - Betűző (FTC).
  - Egybeejtett (MÁV).
  - Vegyes (gyesev[24]: Győr-Sopron-Ebenfurt vasút).
- A gyakran használt köznévi betűszókat a betűneves ejtésnek megfelelően kezdjük írni (tévé, tébé), és így toldalékolva (tévét) és összetételekben is előfordulnak (tébéjárulék, tévészerelő).
- De ezek eredeti alakban is leírhatók (tv-t, tv-szerelő).

b) <u>Szóösszevonás.</u>

- Az alapul szolgáló szavakból nagyobb egységeket őriznek meg.
- Pl. viszlát, számtech, maszek (magánszektor), Mabisz (Magyar Biztosítók Szövetsége).
- A nyelvi lelemény gyakran kihasználja, hogy értelmes szóval esik egybe (Fidesz, Mértan).
- Van, hogy a kiemeléshez teljes szót is hozzátesznek (Mokép, Tejszolg, Főtaxi).
- **Szóösszerántás**.
  - Az egyik szó elejét a másik szó végével rántjuk össze.
  - Itt két, egymástól eltérő jelentésű szó olvad össze, egyetlen, új jelentésű szóvá.
  - Pl. cső + orr = csőr, levegő + ég = lég, citrom + narancs = citrancs, motor + hotel = motel.
- **Szóalakvegyülés** (**kontamináció**).
  - Itt két **rokon jelentésű szó elejét és végét** rántjuk össze.
  - Az így létrejött szó jelentése szinonim a kiinduló szavak jelentése.
  - Ordít + kiabál = ordibál, csokor + csokréta = csokréta.

c) <u>Egyéb mozaikszók.</u>

- Intézménynevek alkotják.
- A teljes névből egész, tájékoztató szerepű szavakat őriznek meg (***Veszprémtej, Hajdútej, Budagáz, Zalavolán, Budataxi).***

<u>Szóhasadás (párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás).</u>

- Egy szó akár alap-, akár toldalékos formában két, esetleg több alakváltozatra bomlik.
- Az alakok közt a jelentéselkülönülés részleges vagy teljes.
- Nyíltabbá válás, palatalizáció, depalatalizáció, tőváltakozás.
- A nyelv már meglevő, fölöslegessé váló elemét új, önálló jelentéssel ruházza föl.
- Pl. ***család – cseléd, anyája – anyja, vörösök – vörösek, párizsias – párizsis***.

<u>A népetimológia (szóértelmesítés) és a szándékos szóferdítés.</u>

- A beszélők számukra idegen, ismeretlen hangzású, ezért kikövetkeztethetetlen elemekből álló szavakat a maguk számára értelmesítik úgy, hogy már meglevő elemhez hasonlítják őket.
- *Karakatna – károkatona, fufajka – pufajka, gémkapocs.*
- Ma sokkal gyakoribb a szándékos szóferdítés.
  - *Majonéz – majomész, majomméz, nyugdíjas – nyögdíjas*.
  - E-mail – emil, homepage – honlap.
- Egy részük egyedi, alkalmi alakulat, nem válik a szókincs részévé.

<u>A tulajdonnevek köznevesülése.</u>

- Jellegzetes tárgyak, különleges ruhák, találmányok, mértékegységek.
- Föltalálóról, fölfedezőről, első viselőről, divatba hozóról.
- Pl. ***mecénás, viganó, huligán, fukszia, volt, pasztőrözött, winchester, dobostorta, zserbó.***

<u>Az elemszilárdulás.</u>

- Egy többelemű morfémaszerkezet (általában toldalékos szóalak) szótári szóvá válik, pl. ***tessék*** (tetszik, E/3, fölszólító módú alakja).
- A kiinduló szerkezet fölismerhető, de a szóelemeket nem választhatjuk szét, nem cserélhetjük föl más elemekkel. Ezért ezeket az alakokat nem szegmentáljuk.
- Egyes morfémákat és teljes szóalakot is érinthet.
- A morfémaszilárdulásban toldalékok válnak az abszolút tő részévé (***találka, lebuj, félsz***).
- Komplex morfémaszilárdulás: jelet, ragot, néha képzőt is tartalmazó szóalak válik lexémává (jobbára, mehetnékje van).
- A morfémaszilárdulás gyakori kísérője a szóösszetételnek (útonálló, sokatmondó, tejberizs).

[24] Gy**e**sev: az „e” ejtéskönnyítő.

- A morfémaszilárdulással legtöbbször szófajváltás is bekövetkezik. (Az új szófaji természetnek megfelelően toldalékolhatók.)
- Nagyrészt toldalékolhatatlan, vagy ritkán toldalékolható szavak közt találjuk őket (csókolom, állítólag, örökkön-örökké).

GYAKORLATOK (SZÓALKOTÁSMÓDOK)

- szóképzés: 128/302; 134/320
- szóösszetétel: 136/324, 136/325, 137/326 (iker és álikerszók), 138/329, 138/331, 141/339
- szóalkotásmódok: 144/346 (a-d)

2. ZH-RA TÍPUSGYAKORLATOK

- bármilyen szófaji alkategória felismerése: 116/288 és 117/289 (fénymásolni!)
- elméleti kérdések bármiből (alapszófajok/névmásoktól vettük, viszony- és mondatszók, szóalkotásmódok), de főleg a szófaji rendszer sajátosságairól!
- névmások: 74/173 (fénymásolni!)
- viszonyszók:
    - segédigék: 88/210, 211, 212
    - egyebek: 98/242, 243
- mondatszók: besorolási feladatok
    - Szófajtani elemzések c. könyv!